

RÁCZ SZILÁRD

A Nyugat-Balkán policentrikus városhálózatának értelmezése európai kontextusban

*Interpretation of polycentric urban network of the
Western Balkans in a European context*

SZERZŐ:

RÁCZ SZILÁRD, osztályvezető, tudományos főmunkatárs, KRTK Regi-
onális Kutatások Intézete, 7621 Pécs, Papnövelde u. 22., szracz@rkk.hu,
ORCID: 0000-0002-9397-2620

JEL-kód: N94 P25 R12

Kulcsszavak: policentrikus városfejlődés • urbanizáció
• Délkelet-Európa • Nyugat-Balkán

Absztrakt: A tanulmány a policentrikusságot egy sajátos európai makrorégió,
a Nyugat-Balkán kontextusában vizsgálja. Faragó László kapcsolódó munkássága
gazdag hivatkozási alapot nyújt e téma áttekintésére. A policentrizmus mint esz-
merendszer áttekintését követően a Nyugat-Balkán térszerkezeti és városhálózati
adottságai kerülnek bemutatásra. Összegzésképpen a tanulmány a policentrizmus
lehetőségeit vázolja fel a Nyugat-Balkán térszerkezetében.

AUTHOR:

SZILÁRD RÁCZ, head of department, senior research fellow, Centre for Eco-
nomic and Regional Studies Institute for Regional Studies, szracz@rkk.hu,
ORCID: 0000-0002-9397-2620

*Keywords: policentric urban development • urbanization • Southeast Europe
• Western-Balkans*

***Abstract:** The study examines polycentrism in the context of a specific European macro-region, the Western Balkans. The related work of László Faragó provides a rich reference for an overview of this topic. Following an overview of polycentrism as a system of ideas, the spatial structural and urban network characteristics of the Western Balkans are presented. In the conclusion, the paper outlines the potential of polycentrism in the spatial structure of the Western Balkans.*

BEVEZETÉS

Faragó László közvetlen pécsi kollégaként és részben szerzőtársként (Faragó – Rác, 2010; Faragó – Hajdú – Rác, 2012; Rác – Faragó, 2013) számos gondolat kiérlelésében volt segítségemre az elmúlt közel két évtizedben, amelyért ezúton is hálás vagyok neki. Leginkább a városfejlődés, a policentrikusság, az országos térszerkezet- és városhálózat-alakítás elméleti kérdéseivel, alapfogalmaival, szabályozási koncepciójával kapcsolatos munkássága (Faragó, 2005, 2006, 2007, 2009) hagyott nyomot írásaimon. Ezek közül a „legkiérleltebb” a doktori értekezésem volt. Könyvként máig publikálatlan disszertációm Délkelet-Európa, egy permanensen átalakuló térség térszerkezetének és városhálózatának értelmezésével, elemzésével foglalkozott (Rác, 2017). A folyamatok történeti értelmezését egy narratív Balkán-modell (a ciklikus fejlődés általános hatása Délkelet-Európa térszerkezetének és városhálózatának alakulására) keretében inegráltam, ebben a policentrikusság mint a legjelentősebb alakító tényezők – a komplex természetföldrajzi adottságok és a birodalomváltó tér jelleg – következményeként jelent meg.

A POLICENTRIZMUS MINT ESZMERENDSZER

Délkelet-Európa országaiban, nemcsak az EU-tagállamokban, hanem a csatlakozni szándékozó államokban is erőteljes hatással van a fejlesztéspolitikára, annak narratíváira és a területi kutatásokra az Európai Unió területi politikája, s ennek egyik kitüntetett fogalma a policentrizmus, a policentrikus városhálózat, illetve fejlődés.

A policentrikus fejlesztéspolitika gyökerei mintegy három évtizedre nyúlnak vissza. Az 1990-es évek elejéig nem folytak európai szintű területi kutatások. 1994-ben az EU-tagállamok és tagjelöltek területfejlesztésért felelős miniszterei először tartottak informális összejövetelt, amelynek célja a közös területi politika kialakítása volt. Lipcsében megállapodás született az együttműködés elveiről, az Európai Területfejlesztési Perspektíva (European Spatial Development Perspective – ESDP) kidolgozásáról, melynek feladata a tagállamokra hárult. Sokoldalú konzultációs és egyeztetési folyamat során az ESDP az 1999-es német

elnökség idején, német megfogalmazásban került elfogadásra. Az ESDP az Európai Unió gazdasági, társadalmi, fizikai térszerkezetének értékelése alapján területfejlesztési irányelveket fogalmazott meg az Európai Bizottság és a tagországok számára. Az irányelvek nem kötelező jellegűek, de azóta is meghatározó szerepet játszanak az európai területfejlesztés intézményrendszerének és tervezési folyamatának alakításában. A dokumentum két részből állt, első fele a politikai célokat tartalmazta, második fele pedig bizonyos háttérinformációkkal szolgált a közös európai térről. Fő célkitűzése a kiegyensúlyozott és fenntartható területi fejlődés. Legfontosabb irányelvei: policentrikus területi fejlődés és új város-vidék viszony; egyenlő hozzáférés a tudáshoz és az infrastruktúrához; a természeti és kulturális örökség bölcs és fenntartható menedzsmentje. Ezekben belül hatvan fejlesztéspolitikai ajánlást tartalmazott. Az ESDP alcímében is idézett kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődés policentrikus fejlesztésként értelmezhető (Faludi, 2006), amely egy olyan áthidaló megoldás (Waterhout, 2002), amely „mindenki számára tartogat valamit”. Az ESDP ajánlásainak jelentős része felidézti a policentrizmust, kiváltképpen az első, amely a következőt javasolja: a több országot érintő területfejlesztési stratégiák végrehajtásának eredményeképpen számos olyan nagyobb zóna megalkotását az Európai Unión belül, amelyek kiváló minőségű és széles körű funkciókkal, valamint szolgáltatásokkal rendelkeznek és ezáltal elősegítik a globális gazdasági integrációt. Ezen túlmenően az ESDP egy olyan területet is megcélzott, amellyel a bizottság akkoriban egyre hangsúlyozottabban foglalkozott, az EU globális versenyképességének kérdését (az ESDP kiemelte, hogy az EU területe eltér az USA-tól, mely több, világszinten is kiemelkedő gazdasági integrációs zónával rendelkezik, emiatt az USA területe sokkal kiegyensúlyozottabb, ez pedig versenyelőnyként is értelmezhető), emiatt van szükség a policentrizmusra, amely több globális gazdasági integrációs zónát hozhatna létre, jelenleg ugyanis csak egyetlen ilyen létezik, az európai pentagon (ESDP, 1999).

A policentrizmus mint eszmerendszer az ESDP-t követő dokumentumokban került kidolgozásra (Faludi, 2006). A többközpontú településhálózat megteremtésének célkitűzése azóta is az EU-területpolitika egyik legfontosabb eleme. Bár az ESDP és az azt követő dokumentumok már a pentagon területén kívüli globális gazdasági integrációs zónák fejlesztésének stratégiáját tartalmazza, az ESDP mégsem tör a mesterterv címre (Faludi – Waterhout, 2002), nyitva hagyja ezen zónák helyének kérdését. A szükséges, több országot érintő stratégiák megalkotása során elsősorban az együttműködést, a bottom up kezdeményezéseket tekinti fontosnak. Ez is a regionális fejlesztés kortárs paradigmája felé való elmozdulást tükrözi (Bachtler – Yuill, 2001). Az elképzelt politika sem a potenciális zónák uniós finanszírozását jelenti, hanem inkább belső erőforrások mobilizálását, azt, hogy együttműködés által társadalmi tőke „létrehozására” van szükség.

A policentrizmus alapvetően többet jelent, mint a városhálózat térbeli konfigurációja. A policentrikus városi régiók kompetitív előnyeinek eléréséhez a regionális szervezőkapacitás aktív építésére van szükség. Olyan képességre, amellyel egy intézményesült együttműködési, tárgyalási, döntési keretrendszeren belül területileg koordinálhatóak a fejlesztések a területi szintű érdekek érvényesítése érdekében (Meijers – Romein, 2003). A területi egyenlőtlenségek kiegyenlítése céljából az ESDP a policentrikus fejlesztést javasolta, ami az Európai Bizottság új gondolkodásmódjának részét képezi (Faludi, 2005a, 2005b), lényegében azóta is (Egyed – Zsibók, 2023).

A policentrizmus több területi szinten, valamint morfológiai/funkcionális síkon is értelmezhető. Hosszú távon ezeket célszerű közelíteni egymáshoz (Farágó, 2009, 22.): „Meg-

oldást kell találni a globális versenyképesség biztosításából eredő koncentrációs igények és a társadalmilag és ökológiailag fenntartható térszerkezet, a szolidaritáson alapuló kohézió ellentmondására. Az elmúlt évtized tértudományi válasza a kiegyensúlyozott policentrikus térszerkezet kialakítása és működtetése. Ezt az általános elvet szinte mindenki elfogadja, de a gyakorlati teendők meghatározásában már nagy a bizonytalanság.”

Faragó (2009) szerint a policentrizmus érvényesítése szempontjából három megközelítés lehetséges: 1) A szubszidiaritás elvét követve a decentralizáció. 2) A horizontális kapcsolatokon alapuló hálózatfejlesztés. 3) Komplex módon, az előző két elképzelés kombinációjával. Ugyanakkor azt is kiemeli, hogy a különböző szolgáltatások sajátosságaik és földrajzi elhelyezkedésüknek megfelelően más és más elven strukturálódnak, így a policentrizmus akár koncentrációval is járhat, például méretgazdaságosság szempontok érvényesítése okán.

A NYUGAT-BALKÁN TÉRSZERKEZETI ÉS VÁROSHÁLÓZATI ADOTTSÁGAI

A térszerkezet – szintéziskategória jellege mellett – bizonyos értelemben egyfajta általánosítás terméke is (Faragó – Hajdú – Rácz, 2012). A közlekedési hálózatok konfigurációja, forgalmi adatai jelentős részben objektív módon mutatják a városok és az országok közötti kapcsolatokat (Erdősi, 2005). Az emberek, az áruk mozgása többé-kevésbé pontosan jelzi, hogy milyen nagyságrendű munkamegosztások jöttek létre a különböző városok, országok között. A térszerkezet lényegében „településhálózat domináns” képződményként is felfogható. Az államok és a települések, a városok funkcióinak megváltozása hosszabb-rövidebb időn belül kikényszeríti a hálózatok újrászabását, korrekcióját is.

A településhálózat mint rendszer meglehetősen stabil jellegű, hosszabb távon formálódik; a mélyen gyökerező struktúrák megértéséhez a délkelet-európai településhálózat fejlődéstörténeti előzményeit is ismerni kell (Faragó – Rácz, 2010). A településhálózat alakulására három tényezőcsoport volt jelentős hatással: 1) a komplex természetföldrajzi adottságok; 2) a birodalomváltó tér jelleg (a határok és súlypontok gyakori változása) és 3) az etnikai-kulturális sajátosságok. Ezek közül az első kettővel foglalkozom részleteiben (bővebben lásd: Faragó – Rácz, 2010).

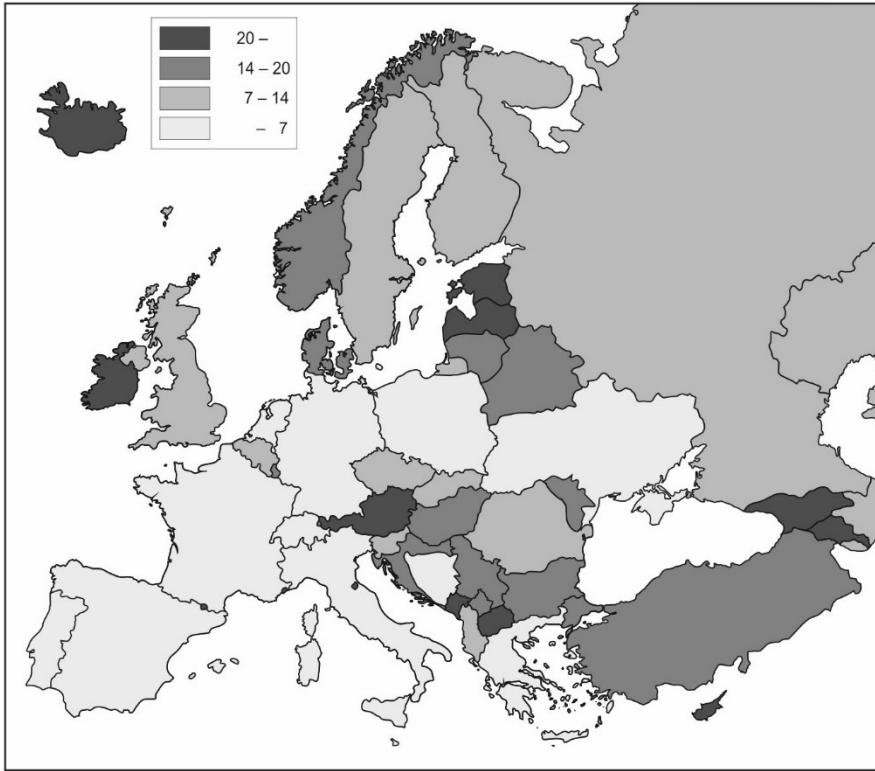
1) A természeti adottságok számos településközi kapcsolatot elősegítettek, illetve gátoltak. A hegységek nehezítették a tengerpart és a belső területek közötti kapcsolatokat, míg az Adria, illetve a Fekete-tenger szinte predesztinálta a parti települések közötti kapcsolatokat és a tengeri kereskedelmet. A hegyvidék völgyei, a tengerpart védett öblei a különböző társadalmi-gazdasági kapcsolatok szükségszerű sűrűsödési pontjai, ezek kedvező adottságokat jelentettek a nagyobb települések fejlődéséhez. Azok a tengerparti települések, ahová szárazföldi utak és vasút vezettek, jó fejlődési potenciállal rendelkeztek. A szárazföld belsejében, a medencékben elhelyezkedő városok közül is elsősorban azok voltak képesek a történelem viharában tartani a pozíciójukat, amelyek fontosabb utak kereszteszélésében feküdtek. A Duna és mellékfolyói, az azokkal párhuzamosan futó utak is kedveztek a városok kialakulásának (Erdősi, 2005). Szinte minden régió és állam rendelkezik

folyókhoz kötődő belső tengellyel is. A kiemelkedő városok többsége Délkelet-Európa peremén, a tengerparton vagy jelentősebb folyók mentén található. Igaz ez akkor is, ha a földrajzi értelemben vett felszígetet vizsgáljuk. Délkelet-Európa középső területei a domborzati adottságok miatt kevésbé alkalmasak nagyobb népességkoncentráció és jelentős vonzáskörzettel bíró nagyváros kialakulására, mivel alacsony szintű a népesség-elirtó-képességük, és a fragmentált térszerkezet korlátozza funkcióik kiterjesztését. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy kedvezőek a feltételek a kisebb városok autonóm fejlődéséhez, a szűkebb környezet (medencék, fennsíkok, völgyek) integrálásához. Ennek köszönhetően mindenhol kialakultak központi települések, de ezek közép-európai összehasonlításban is kisméretűek (Dimou – Schaffar, 2009).

2) Az elmúlt századokban a Balkán mindig periféria volt, sosem állt egy nagyobb térség fejlődési centrumában (Illés, 2002; Hajdú et al., 2007). A városhálózat fejlődését befolyásoló legfőbb sajátosság, hogy folyamatosan változott az államberendezkedés, hol önálló kisállamok alakultak ki (dezintegrációs időszak), hol nagyobb birodalmak részét képezte a terület (integrációs korszak). Ez a politikai instabilitás ciklikusan jelentkező demográfiai, gazdasági és közigazgatási változásokat is eredményezett (Rác, 2017). A városhálózat folyamatosan adaptálódni kényszerült az aktuális hatalmi változásokhoz, a települések funkcióikat állandóan a megváltozott szerepkörökhöz igazították. E folyamatos változásokból következően a Balkánon egy város történeti fejlődése sem volt töretlen, nem alakult ki a területet uraló domináns nagyváros, és a városhierarchia különböző szintjein is változtak a szereplők. A városfejlődés klasszikus, hosszan tartó, organikus feltételeinek hiánya nem tette lehetővé nyugat-európai értelemben vett nagyváros kialakulását, a Nyugat-Balkán nem rendelkezik igazi¹ világvárossal (Taylor, 2011). A határok folyamatos „vándorlásával” együtt járt a városok vonzáskörzetének változása is. A posztjugoszláv térség átalakulása két okból is speciális. Egyrészt az államosodási folyamat (a szövetségi tagköztársaságokból, illetve tartományból állammá válás) ugyanis gyors és különleges nyomokat hagyott a településhálózaton. Másrészt a fegyveres konfliktusok teszik sajátossá és részben tragikussá a lezajlott folyamatokat. Jugoszlávia szétesése és annak módja alapjaiban érintette az egyes településeket és a köztük kialakult kapcsolatrendszert. A térség átalakulását a „vesztes” és a „nyertes” városok körének feltérképezésével több, egymástól térben és időben csak részben elkülöníthető folyamatra bonthatjuk: Jugoszlávia felbomlása; fegyveres konfliktus; nemzetállam-építés; euroatlanti és globális integráció. Ezek a folyamatok a policentrizmus lehetőségei szempontjából is más-más tartalommal jelentkeztek.

Az utódállamokban az új államterület és a saját városhálózat megerősítését figyelhetjük meg. Az új fővárosok fejlődése a legjelentősebb. Belgrád árnyékából kikerülve ezek a városok országuk első számú és megkerülhetetlen centrumaivá váltak, az erőforrások egyre nagyobb hányadát koncentrálnak. E szempontból a térségi városhálózat leginkább nemzeti (etnikai) alapon elkülönült, monocentrikus (fővárosközpontú) részhalmozok rendszere. A Nyugat-Balkán fővárosainak részesedése a teljes népességből ugyanakkor változatos képet mutat és európai összehasonlításban (ahol az átlag 17%, a medián pedig 14%) sem tekinthető egyedinek a térség (1. ábra).

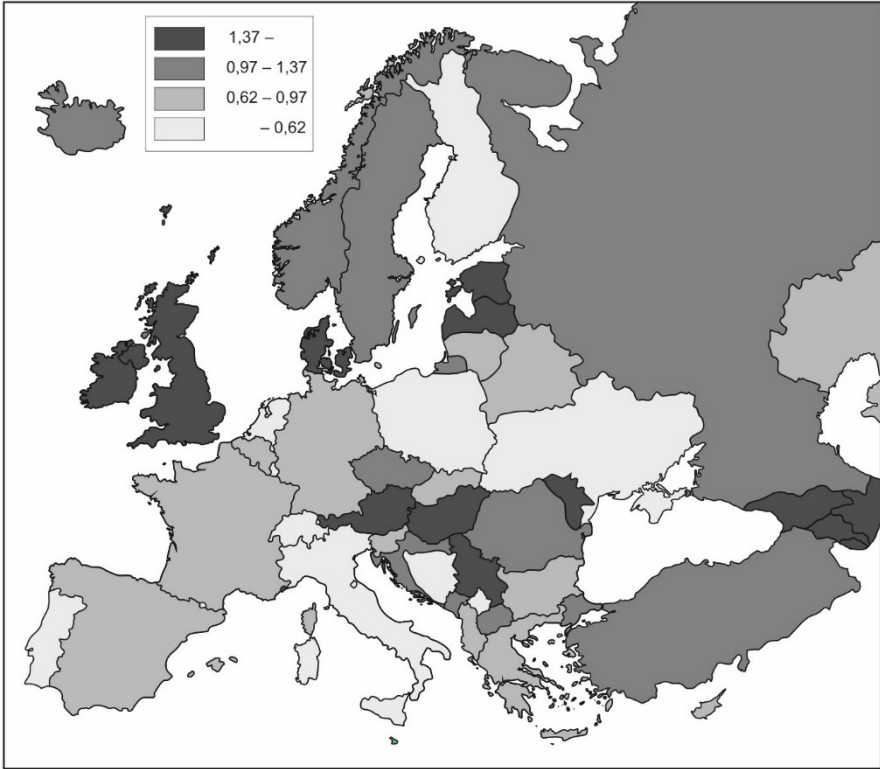
1. ábra: A főváros aránya a teljes népességből, %
 Figure 1: Share of capital city in total population, %

Forrás: nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés.
 Source: own editing based on data from national statistical offices.

Természetesen eltérő képet kapnánk, ha nem a főváros közigazgatási területét, hanem a fővárosi agglomeráció, esetleg funkcionális városi térség országos népességarányát vizsgálnánk. A fővárosok funkcionális fejlettsége jelentős hatással van a térszerkezet jellegének és a város- és államközi kapcsolatok alakulására is. Az elmúlt két évtized tendenciáit figyelembe véve tovább erősödnek a fővárosok, központi funkcióik komplexebbé válnak, fejlődésük gyorsabb a többi városhoz képest. A makroregionális központok viszonylag gyengék, vagy nem is értelmezhetők valódi ellensúlyokként, ami az államok kis méretéből és szűkös – csak egy nagyváros „kitermelésére” elegendő – erőforrásaiból természetesen következik. Ezzel együtt a hierarchiában a fővárost követő „nagyvárosok” előrelépése is látványos. A nyugat-balkáni fővárosok és a fővárost követő öt nagyváros népességének aránya is kifejezően egyfajta policentrikusságot (illetve esetünkben monocentrikusságot, fővárosközpontúságot). Ugyanakkor európai összehasonlításban (ahol az átlag 1,1 és a medián 0,97) ebből a nézőpontból sem tekinthető egyedinek a térség (2. ábra).

2. ábra: A főváros és az azt követő öt nagyváros népességének aránya
 Figure 2: Population share of the capital and the following five cities

*Forrás: nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés.
 Source: own editing based on data from national statistical offices.*

ÖSSZEGZÉS HELYETT – A POLICENTRIZMUS LEHETŐSÉGEI A NYUGAT-BALKÁN TÉRSZERKEZETÉBEN

Az európai területpolitikai dokumentumok (ESDP, Területi Agenda), az ESPON-program, valamint a Nyugat-Balkán szempontjából kiemelkedő jelentőségű Estia (2000), Estia-Spose (2006) kutatások egyik kellően nem bizonyított alaptétele, hogy egy monocentrikus ország kevésbé fejlődőképes, mint egy policentrikus. A térség vizsgálatánál azonban nem tekinthetünk el a létrejött országok nagyságrendjétől. Míg a volt Jugoszlávia több tekintetben policentrikusnak volt tekinthető valós regionális központokkal, addig nyilván nem várhatjuk el ugyanezt a kis népességű és területű új országoktól. Az új nemzetállamok, a korábbi jugoszláv tartományok nagyságrendileg akkorák, mint egy NUTS2 régió vagy egy jelentősebb városrégió Nyugat-Európában. A policentrikus fejlődésüknek kedvez,

hogy Belgrádtól eltekintve nincs egyetlen olyan domináns központ, amely funkcionálisan minden tekintetben integrálni tudná egész új országát. Horvátországban Zágráb vagy a központi régió nagyságrendileg és funkciógazdagságát tekintve betölthetne domináns szerepet, de az ország sajátos morfológiája (alakja és domborzati viszonyai) inkább kedvez a többközpontúságnak. A speciális helyzetű Bosznia-Hercegovinát² leszámítva mindegyik állam monocentrikus, ha azt nézzük, hogy a fővárosnak van-e és milyen az ellensúlya (a második legnépesebb város és a főváros aránya). Ugyanakkor morfológiai szempontból a policentrikus fejlődésnek kedvez, hogy a tengerparttal rendelkező államokban a fővárosok nem az Adria partján helyezkednek el. Az utódállamoknál fontos szempont volt a tengerhez való kijárat biztosítása és ott a nemzeti kikötőváros fejlesztése. Ez is mutatja, hogy az új városhálózati kapcsolatok nem feltétlenül fognak a korábbi struktúrákra építeni, hiszen az európai érdekek és léptékek alapjaiban mások, mint a jugoszláv időszakban voltak. A térség településhálózatában és térszerkezetében egyszerre vannak jelen a belső szükségletek bázisán létrejött kapcsolatok, valamint a nemzetközi hatások, igények alapján kijelölt, részben kialakult közlekedési folyosók, tengelyek, nagytérségi hálózati elemek. Az egymásmellettség, a szomszédság nem jelent feltétlenül szoros kapcsolatokat.

A fővárosok kiemelkedő fejlődése és szerepnövekedése tekintetében megerősítést nyert, hogy abszolút és relatív súlynövekedésük elkerülhetetlen. 1) Ez egyrészt a politikai struktúráváltozás sajátos következménye. Az államosodás néhány országban napjainkban is tart, az önálló államiság megteremtését követő első lépés mindenhol a nemzeti fővárosok fejlesztése. 2) Másrészt az államok többségének kis méretéből (potenciáljából, erőforrásaiból) fakadóan is szélsőségesen jelentkezik a főváros-centrikusság. Mindössze az első számú várost tudják érdemben fejleszteni, fejlődését elősegíteni. 3) Harmadrészt a településhierarchia mentén felülről lefelé terjedő modernizáció miatt a fővárosok fejlődése időben mindig megelőzi a többi várost, ezzel relatív előnyük tovább növekszik, funkcióbővülésük erőteljesebb. A teljes városhálózat megerősítése, policentrikus, kiegyenlített fejlesztése csak egy következő lépés lehet. Erre színte minden országban utalnak már tervek, programok. Az integrációs kapcsolatokkal elindult ez az új fővárosállomány egy európai dimenzióban, ahol azonban funkcionálisan egyik város sem számít jelentősnek.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány „A közép- és délkelet-európai nagyvárosok fejlődési folyamatai” című, 134900. számú OTKA-projekt keretében, az NKFIH támogatásával valósult meg.

JEGYZETEK

- 1 Bár az elmúlt évszázadban és különösen az elmúlt évtizedben óriási fejlődésen mentek keresztül, Belgrád, Szófia és Zágráb „csak” potenciális világvárosok, a Globalization and World Cities Research Network legutóbbi besorolása alapján (GaWC 2020) Pozsonnyal együtt a „Beta-” kategóriában szerepelnek. Összehasonlításképpen Budapest és Bukarest két kategóriával „feljebb” a „Beta+”, míg Varsó, Isztambul és Bécs az „igazi” világvárosok között, az „Alpha-” kategóriában szerepel.

- 2 Bosznia-Hercegovina szenvedte meg legjobban a Jugoszláviától elszakadást, a háború itt tartott a legtovább, itt járt a legtöbb veszteséggel. A polgárháborút lezáró, sokfaktorú kompromisszum eredménye – amely a különböző etnikumok eltérő érdekeit éppúgy tükrözi, mint az adott pillanatban fennálló erőviszonyokat – egy formálisan egységes, de belsőleg többszörösen megosztott állam lett. A politikai rendezés elsődleges hatása a települési vonzaskörzetek új határokkal történt átrajzolása volt. Az entitásközi határ 28 község területét darabolta fel – köztük olyan nagyvárosokkal, mint Mostar vagy Szarajevó (amelynek lakossága több mint százezer fővel csökkent).

IRODALOMJEGYZÉK

- Bachtler, John – Yuill, Douglas: *Policies and Strategies for Regional Development: A Shift in Paradigm?*, Strathclyde (Regional and Industrial Policy Research Paper, 46), 2001, 41.
- Dimou, Michel – Schaffar, Alexandra: *Urban hierarchies and city growth in the Balkans*, Urban Studies, 2009/13, 2891–2906. <https://doi.org/10.1177/0042098009344993>
- Egedy Ildikó – Zsibók Zsuzsanna: *A kobéziós politika irányváltásai a hét szék és hét bő esztendőben*, Comitatus: Önkormányzati Szemle, 2023/3, 119–128. <https://doi.org/10.59809/Comitatus.2023.33-246.119>
- Erdősi Ferenc: *A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői*, Pécs (Balkán Füzetek, 3), 2005, 130.
- ESDP: *European Spatial Development Perspective: Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EU*, Luxembourg, 1999, 87. Elérhető: <https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/ESDP.pdf>
- Estia: *European space and territorial integration alternatives: spatial development strategies and policy integration for South-East Europe*, Thessaloniki, 2000. (INTERREG IIC CADSES)
- Estia-Spose: *European Space – Territorial Indicators and Actions for a Spatial Planning Observatory Platform in South-Eastern Europe*, Athens, 2006. (INTERREG IIIB CADSES)
- Faludi, Andreas – Waterhout, Bas: *The Making of the European Spatial Development Perspective: No Masterplan*, London (RTPI Library Series), 2002, 224. Elérhető: <https://doi.org/10.4324/9780203378878>
- Faludi, Andreas: *From European spatial development to territorial cohesion policy*, Regional Studies, 2006/6, 667–678. <https://doi.org/10.1080/00343400600868937>
- Faludi, Andreas: *Territorial cohesion: an unidentified political objective: introduction to the special issue*, Town Planning Review, 2005a/1, 1–13. <https://doi.org/10.3828/tpr.76.1.1>
- Faludi, Andreas: *Polycentric territorial cohesion policy*, Town Planning Review, 2005b/1, 107–118. <https://doi.org/10.3828/tpr.76.1.9>
- Faragó László – Hajdú Zoltán – Rác Szilárd: *Államosodás – városálózat – térszerkezet*, Magyar Tudomány, 2012/4, 389–406.
- Faragó László – Rác Szilárd: *Városálózat*, in: Horváth Gyula – Hajdú Zoltán (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában*, Pécs (Régiók Európája, 4), 2010, 241–272.
- Faragó László: *A jövőalkotás társadalomtechnikája: a közösségi tervezés elmélete*, Budapest–Pécs, 2005, 240.
- Faragó László: *A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása*, Tér és Társadalom, 2006/2, 83–102. <https://doi.org/10.17649/TET.20.2.1055>
- Faragó László: *Regionalizmus és policentrizmus, teendők Magyarországon*, Habilitációs előadás tézisei, Győr, SZE RGDI, 2009, 24.
- Faragó László: *Térstruktúra: térídeák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben*, Tér és Társadalom, 2007/4, 21–38. <https://doi.org/10.17649/TET.21.4.1137>
- GaWC: *Globalization and World Cities Research Network: The World According to GaWC*, 2020. Elérhető: <https://www.lboro.ac.uk/microsites/geography/gawc/world2020t.html> (Letöltés ideje: 2023.08.31.)

- Hajdú Zoltán – Illés Iván – Raffay Zoltán (szerk.): *Délkelet-Európa: államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák*, Pécs, 2007, 161.
- Illés Iván: *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón, Átalakulás, integráció, régiók*, Budapest–Pécs, 2002, 362.
- Meijers, Evert – Romein, Arie: *Realizing potential: building regional organizing capacity in polycentric urban regions*, *European Urban and Regional Studies*, 2003/2, 173–186. <https://doi.org/10.1177/0969776403010002>
- Rácz Szilárd: *A posztoszocialista Délkelet-Európa térszerkezeti és városhálózati folyamatai*, PhD-disszertáció, Pécs, PTE Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 2017, 185.
- Rácz, Szilárd – Faragó, László: *Habitat (urban development)*, in: Gál, Zoltán – Lux, Gábor – Illés, Iván (eds.): *Danube Region. Analysis and Long-Term Development Trends of the Macro-Region*, Pécs (Discussion Papers, 90), 2013, 29–34.
- Taylor, Peter J.: *Measuring the World City Network: New Results and Developments*, in: Firmino, Rodrigo Jose – Duarte, Fabio – Ultramari, Clovis (eds.): *ICTs for Mobile and Ubiquitous Urban Infrastructures: Surveillance, Locative Media and Global Networks*, Hershey, 2011, 15–23. <https://doi.org/10.4018/978-1-60960-051-8.ch002>
- Waterhout, Bas: *Polycentric development: what is behind it?*, in: Faludi, A. (ed.): *European Spatial Planning*, Cambridge, MA, 2002, 83–103.